Nagy Péter Tibor

A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez

Az 1926-os leányközépiskolai törvényre emlékezvén (írásunk ennek apropóján született az MTA neveléstörténeti albizottságának felkérésére) talán nem érdektelen azt leszögeznünk, hogy a nők magyarországi középfokú iskoláztatásának társadalomtörténetéről háromféle feldolgozás áll rendelkezésre. A neveléstörténetben mindig kiemelt jelentőségűnek tartott tanítóképzés történetének feldolgozása, régebbi iskolatípus-történetek és intézménytörténetek, a nőképzésről való gondolkodás története gyanúm szerint jobban ismertek a neveléstörténet művelői körében, ezért ezekre most nem térünk ki. (Németh, 1990)

Az első társadalomtörténeti megközelítést *Karády Viktor* tanulmánya reprezentálja a lányok felsőbb iskolai részvételéről, ennek tanulságát talán úgy lehetne összefoglalni, hogy a lányokra fokozottan igazak a fiúkra megfigyelt törvényszerűségek, azaz még magasabb a zsidók aránya, még jobb családokból jöttek stb. (*Karády*, 1997) A második módszert illetően – tanítványaim esettanulmányai alapján – hamarosan módunk lesz számos konkrét lányközépiskola (közöttük polgárik és tanítónőképzők) társadalomtörténeti beágyazottságáról olvasni, ha másutt nem, egy erre nyitott website-on. A harmadik legfontosabb elemzéstípust reprezentálja e cikkünk, mely kísérlet legalább a legalapvetőbb iskolázottsági statisztikai összefüggések feltárására. Természetesen nincs módunk végigelemezni még a legfontosabb jelzéseket sem. E cikk keretében csak a népszámlálási statisztika nő/férfi dichotómia alapján bontott iskolázottsági adataiba pillantunk bele, s legfeljebb alkalmilag tekintünk ki az iskolastatisztikára.

Középiskolázottság – középiskola nélkül

Amikor a középiskolázottság modern fogalma megjelenik, Magyarországon még nincsenek leányközépiskolák, s az 1890-es évek oktatáspolitikája kényszeríti ki csupán, hogy – a lányok egyetemi felvételének lehetővé tételét követően – nyíljanak leányközépiskolák is.

A klasszikus középiskolai végzettséget tekintve tehát a huszadik századot megelőző időszakban férfimonopóliumról beszélhetünk. Nem véletlen azonban, hogy az 1910-es népszámlálás már korcsoportos bontásban is beszámol a nők magasabb iskolai végzettségéről – mintegy „visszamenőlegesen" átértelmezve a törvény keretein kívül, a mind szélesebb középrétegek nyomásának engedve megszülető lányiskola-típusokban szerzett iskolai végzettséget.

Az 1910-es népszámlálás sajnos nem tartalmaz arról adatokat, hogy az egyes középiskolázott csoportok milyen arányban szereztek különböző iskolatípusokban középiskolai végzettséget, így csak az összesített arányok diagnosztizálhatók.

Az adattáblából az állapítható meg, hogy amiképpen évtizedről évtizedre haladunk visszafelé az időben, úgy csökken annak valószínűsége, hogy valaki négy, hat, illetve nyolc osztályos középiskolás végzettséget szerezzen. (*MSK*, 64.)

férfiak	70 feletti	60–69 éves	50–59 éves	40–49 éves	30–39 éves	20–29 éves
iskolakezdés		1863,00	1873,00	1883,00	1893,00	1903,00
4 közép	1,20	1,30	1,70	2,30	2,50	2,50
6 közép	0,60	0,60	0,70	0,70	0,80	0,70
8 közép	2,30	2,70	3,00	3,80	4,70	5,20
4-es+6-os+8-as	4,10	4,60	5,40	6,80	8,00	8,40
8-asok és 4+6-osok aránya	1,27	1,42	1,25	1,26	1,42	1,62
nők	**70 feletti**	**60–69 éves**	**50–59 éves**	**40–49 éves**	**30–39 éves**	**20–29 éves**
iskolakezdés	–	1863,0	1873,00	1883,00	1893,0	1903,00
4 közép	0,8	0,9	1,50	2,10	3,2	4,00
6 közép	0,2	0,3	0,30	0,50	0,8	0,80
8 közép	0,2	0,2	0,40	0,60	0,8	1,20
4-es+6-os+8-as	1,2	1,4	2,20	3,20	4,8	6,00
8-asok és 4+6-osok aránya	0,2	2,5	1,75	1,83	2,0	1,66

1. táblázat. Férfiak és nők az 1910-es népszámlálásban: a különböző iskolai végzettségűek az egyes korcsoportokban, %-ban

Ha távolabbra megyünk az időben, az egész népességhez viszonyított számok pontosan meg nem mondható mértékben torzítanak, hiszen a 60–69 éves nemzedék már sokkal kisebb abszolút számú, mint az őt követő, s nyilvánvaló, hogy az iskolázottabb embereknek sokkal nagyobb esélyük van megérni ezt – és az ennél idősebb – kort, mint az iskolázatlanok átlagának. (Ha tehát a táblából úgy látjuk, hogy az 1863 körül tízéves leánynemzedékből élete folyamán 1,2 százalék ért el négy középiskolának megfelelő végzettséget, az azt jelenti, ennél valójában csak kisebb lehet az arány.)

A mortalitási együttható ugyanakkor nem, illetve alig torzít, ha azt vizsgáljuk, hogy nemzedékről nemzedékre mennyi a négy és nyolc középiskolát végzettek egymáshoz viszonyított aránya. (A négy középiskolát végzettek ugyanis nem sokkal korábban halnak meg, mint az érettségizettek.)

Jól megfigyelhető, hogy a nők körében a növekedési ütem sokkal gyorsabb. Ezért a legrégebbi megfigyelt generációban az igazi elitet nézve tízszer iskolázottabbak a férfiak, a nyolcvanas években a középiskolás nemzedéknél ez az arány már csak hatszoros. (Női középiskolák akkor még nincsenek. Ez azonban nem azt jelenti, hogy csak a tanítőnői/óvónői végzettségűek jelentik a népszámlálásban a nyolc középiskolát végzettként számon tartott kört, mert a népszámlálás filozófiája szerint a maga korában hatosztályosként „teljes" leányiskolai végzettséget nyolcosztályosként kellett feltüntetni...)

A hetvenes évektől kezdve a férfiaknál fokozatosan nő az iskolázottsági középréteg (tehát a négy-hat középiskolát, polgárit végzettek) aránya, s ezen belül a növekedés a négy középiskolás végzettségre esik. A nőknél ezzel szemben ez az aránynövekedés csak a kilencvenes évekig tart, hiszen azután a lányok az egyetemet véve célba már tényleg középiskolába mentek. A hatosztályos végzettségűek arányának fokozatos növekedése bizonyítja, hogy a lányok iskolázásában nem annyira „a minősítő erő", mint inkább a munkaerőpiac/társadalmi presztízs fokozatossága volt meghatározó. (A gyengébb teljesítményű fiúkat a hetedik-nyolcadik osztály elvégzésére nyilván az is ösztönözte, hogy katonai szolgálatukat karpaszományosként tölthessék. E motiváció a hölgyeknél nyilván hiányzott.)

Az iskolastatisztikára csak egyetlen év (az 1900-as) vonatkozásában pillantunk rá: a domináns iskolatípus a leánypolgári: 27,5 ezer lány tanul lánypolgáriban – egyébként több lánypolgárista van, mint fiúpolgárista, s a lányok között többen „rendes" életkorúak, mint a fiúk között. Más is mutatja, hogy a leánypolgárik összetétele „jobb", mint a fiúpolgáriké: a leánypolgárikban több volt az önálló kereskedők és a legkülönbözőbb értelmiségiek gyermeke. A leánypolgárisok ötöde tanítóképzőben tanult tovább, 5 százalékuk kereskedelmiben, ugyanannyi ipariskolában. 120-an (ez körülbelül 2 százalék) kö-

zépiskolába mentek. A végzett lányok 44 százaléka maradt otthon. Tizenhárom év múltán százezer polgárisból már 57 ezer lány.

A leánypolgárisok tömegéhez képest eltörpül a szintén négy elemire építő felső leányiskola mintegy 4,5 ezer tanulója.

A felső középfokon tehát még nem annyira a középiskola, mint inkább a középiskolai érettségit nem adó intézmények számítanak. A felsőbb leányiskola 4911 tanulójának nagy része fiatal volt, mindössze 238 volt 15 éven felüli, a felső-középiskolát végzettek körét ez az iskola legfeljebb 4–500 fővel gyarapíthatta. 3963-n tanultak tanítónőképzőkben és 503 lány tanult óvónőképzőkben.

A lányok középiskolázása a század első évtizedében indul csak be igazán: az 1912/13-as tanévben a körülbelül 6800 felsőbb leányiskolai tanulón és 5200 tanítónőképző-intézeti tanulón kívül már gimnazisták is vannak: 1070-en rendes tanulóként és 739-en magántanulóként, azaz fiúgimnáziumba beíratva. (32 lány magántanulóként volt jelen a fiúreáliskolákban.)

A Trianon előtti Magyarország alsó-középiskolázottsági adatait tehát a lányok esetében – sokkal inkább, mint a fiúknál – dominálja a polgári iskola, felső-középiskolázottsági adataikat pedig leginkább a tanítónőképzők befolyásolták.

A középfokú oktatásban részesülők köre a két háború között

Az 1930-as és 1941-es adatok azt mutatják, hogy a lányok fokozatosan behozzák a fiúkat:

	legalább négy középiskolai végzettség (ezrelékekben)				legalább nyolc középiskolai végzettség (ezrelékekben)			
	férfiak		*nők*		*férfiak*		*nők*	
	1930	1941	1930	1941	1930	1941	1930	1941
15–19 éves	155,00	167,00	140,00	149,00	–	–	–	–
20–24 éves	146,00	209,00	145,00	182,00	68	95	24	49
csak négy középiskolát végzettek	78,00	114,00	121,00	133,00	–	–	–	–
a négy középiskolát végzettek továbbtanulási aránya	0,46	0,45	0,16	0,27	–	–	–	–

2. táblázat. Férfiak és nők négy, illetve nyolc középiskolai végzettsége 1930-ban és 1941-ben, a Trianon után iskolába járó korcsoportokban

1930-ra a legalább négy középiskolát végzett fiatal férfi és női népesség nagyságrendje nagyjából „összeért", a fiúk azonban a vidéki polgáriiskola-építési programok következtében is sokkal gyorsabb arányban bővítették középiskolai részvételüket. A középiskola felső tagozatán viszont a lányok aránynövekedése volt az intenzívebb.

Így a korszak oktatásfejlesztése következtében elsősorban az a változás következik be, hogy a négy középiskolát elvégzett lányoknak immár negyede képes a középiskola felsőbb évfolyamaiban továbbtanulni. (1941-s népszámlálás, 3. köt. 83.)

Az alaposabb elemzésre kétféle úton nyílna lehetőség: először meg lehetne vizsgálni, hogy nagyságrendileg milyen iskolatípusokból áll össze ez a végzettség. (1927/28-ban 38,5 ezer leánypolgáris van, 6,8 ezren járnak a leányközépiskola alsótagozatára. Felsőközépiskolában: négyezren jártak tanítónőképzőbe, 5,3 ezren a leányközépiskola felső osztályaiba, 2,7 ezren felsőkereskedelmibe. E tagolt középiskolai tér minden szegmensét illetően rendelkezünk felekezeti és szülő-foglalkozás bontású adatokkal, fenntartók szerinti részletezésben is.) A másik elemzési út a népszámlálási adatok alaposabb felülvizsgálata. A legegyszerűbb megoldás – ezen belül – a középiskolázottság felekezeti egyenlőtlenségeinek jelzése.

A felekezetiség szerepe a középiskolázottságban

Már idézett tanulmányában Karády Viktor megállapítja, hogy a lányok körében az iskolázottság talán még inkább összefügg a felekezeti háttér nyújtotta előnyökkel, mint a fiúknál. Míg 1910/11-ben az érettségiző fiúknak 21,2, addig az érettségizett lányoknak 38,0 százaléka zsidó. 1930/31-ben a felülreprezentáció valamivel kisebb, de a különbség változatlan: 16,1, illetve 26,2 százalék. A budapesti egyetemen a nők felvételének első tíz évében a nőhallgatóknak csaknem a fele, a fiúknak pedig ugyanakkor épp csak harmada zsidó. (*Karády*, 59., 63.)

Ezen adatok az iskolázottság, azaz a népszámlálás felől is alátámaszthatók: miközben az 1930-ban 20–29 éves hölgyeknek 149 ezreléke végzett legalább négy középiskolát, addig a megfelelő korú zsidó lányoknak 63 százaléka. A nyolc középiskolai végzettség megfelelő adata: 27, illetve 106 ezrelék. A nagyobb keresztény aggregátumok a négy középiskolai végzettség esetében 99, illetve 140, a nyolc középiskola esetében 19 és 29 ezrelék között mozognak, az erősorrend mindig az evangélikustól a katolikuson át a reformátusig ível.

Karády – amikor nem országos adatokat elemez – elsősorban a nagy neológ aggregátumokkal foglalkozik, s hangsúlyozza, hogy a zsidók (s különösen a zsidó lányok) túliskolázása különösen jellemző ezekre – s az igazolt műveltség szempontjából az ortodox közösségek hátramaradnak. Karády adatai a református és a katolikus népességek országos hasonlóságát is hangsúlyozza, ebből persze nem következik, hogy a katolikusok és reformátusok adatai ott is párhuzamosak volnának, ahol az egyébként többségi (s ekképpen szükségképpen átlagosan alacsony iskolázottságú) katolikus felekezet lokálisan kisebbségben van, tehát valószínűsíthetően elitpozíciókat tölt be.

E probléma-csomag részletes érzékeltetésére alapvetően helyi mélyfúrások lennének alkalmasak. Ezekből eddig egyetlen olyan készült el, mely az ortodox zsidó nők, illetve a kisebbségi katolikus nők helyzetének leírására használható – ez pedig a berettyóújfalui járás, illetve Berettyóújfalu adatain alapszik. (A KSH népszámlálási osztályának kéziratára alapján.)

Összességében megállapíthatjuk, hogy e református térségben (közel a mai román határhoz) a lakosság egy-egy tizedét kitevő katolikus és zsidó kisebbség felülreprezentált a község és járás iskolázott társadalmában. A két felülreprezentáció azonban eltérő természetű: a katolikusok között az ide helyezett érettségizett, de még inkább főiskolát végzett tisztviselőcsoportok jelentik az iskolázottsági elitet, a zsidók között viszont a helyi társadalom szerves polgári fejlődéséből kinövő négy középiskolai osztályt végzett csoport. Az idősebbektől a fiatalabbak felé haladva a katolikusok zsidókkal szembeni fölénye a felső csoportokban is mérséklődik. A helybeli gyermeknépesség iskolázottsága alapján az is leszögezhető, hogy a zsidók mobilitása a leggyorsabb, a katolikusoké viszont a többségi népesség alatt marad. (www.nexus.hu/temka/alapitvany.htm)

Míg a katolikus nőknek 4, a zsidó nőknek csak 1 százaléka rendelkezett nyolc középiskolai osztályos végzettséggel. Ez azt jelzi, hogy a katolikusoknál a felülreprezentáció (a teljes népességhez viszonyítva) közel ötszörös, a zsidóknál csak 1,2-szeres. A nőknél is jellemző, hogy az alacsonyabb iskolai fokozatban nagyobb erővel vannak jelen a zsidók, mint a nyolc középiskolás végzettségnél. A négy-hat középiskolás végzettségnél – a lakossági átlaghoz képest – 3,6-szoros a katolikusok fölénye és nem háromszor, csak másfélszer kisebb (2,2-szeres) a zsidók fölénye. Azaz, míg a férfiaknál az „értelmiségi" és a „polgári" szintű iskolázottságot vizsgálva a katolikusok és a zsidók helycseréjéről beszélhetünk, addig a nőknél a katolikusok mindkét fokozatban erősebbek maradtak.

Ha a korcsoportokat is megvizsgáljuk a járási táblázatban, akkor kiderül, hogy a legalább négy középiskolai osztályos végzettség szempontjából a katolikusok fölénye csak

a középnemzedékben egyértelmű, a fiatal nemzedékben a zsidók és katolikusok felülreprezentációja már erősen közelít, a diáknépességben pedig már látványosan erősebbek a zsidók, hiszen a 15–19 éves zsidó lányok negyede már négy vagy több középiskolai osztályt végzett, míg a hasonló korú és nemű katolikusoknak csak egyhetede mondhatja ezt el magáról. Azaz: a nőknél is előre látható, hogy a „polgári" iskolai végzettségi csoportban a zsidók meg fogják szerezni a vezető szerepet. (Ezekből az adatokból sajnos nem tudhatjuk, hogy a négy középiskolai végzettség milyen arányban takar polgári iskolai, illetve leányközépiskola-alsótagozati végzettséget...)

Kevésbé komplex, de az iskolázottság-nem-felekezet-anyanyelv összefüggését mutató adatokkal más városok vonatkozásában is rendelkezünk.

A több, mint 55%-ban román anyanyelvű erdélyi Abrudbányán a lakosság 1,2%-át kitevő zsidók iskolázottságát csak azzal az anyanyelvi aggregátummal érdemes összevetni, amelyikhez a zsidók tartoztak, tehát a magyarral. A magyar anyanyelvű férfiaknak 16%-a elvégezte a négy középiskolát, az izraelita felekezetűek körében ez 13%-ot tett ki. Az izraelita férfiak 6,67%-a érettségizett: ez a 8,68%-os magyar átlagtól elmaradt. Ezzel szemben az izraelita felekezetű hölgyek 25%-os középiskolát végzettsége messze meghaladja a magyar anyanyelvűek átlagos 11,15%-os 4 középiskolát végzettségét. A magyaroknál a férfiak fölénye a nőkkel szemben a nyolc középiskolai kategóriában 8,8-szeres a négy középiskolaiban 1,5-szeres, a nem magyaroknál 3,2-szeres illetve hasonlóképpen 1,5-szeres. Az ő körükben a magyarul tudás növeli a nyolc középiskolai kategóriában a férfiak és nők közötti különbséget.

A szinte kizárólag magyar anyanyelvű, katolikus – s hasonlóképpen csak 1,5%-os zsidósággal rendelkező – bácskai gabonakereskedelmi központban Magyarkanizsán a legalább 6 középiskolát végzett férfiak körében a zsidók felülreprezentációja kilencszeres, míg a nőké hatszoros. Ezzel szemben, ha a legalább négy középiskolát végzetteket vizsgáljuk ez kiegyenlítődik: a férfiak 12-szeresen a nők 13-szorosan verik az átlagot. A férfiak fölénye a nyolc középiskolai csoportban 3,6 szoros, a négy középiskolaiban 1,6-szoros.

A magyar anyanyelvű nógrádi Balassagyarmaton 22% -nyi zsidó él, nagy ortodox hitközség működik ott. A férfiak túliskolázása mind a négy, mind a nyolc középiskolai kategóriában mindössze másfélszeres. Ezzel szemben a nőknél a nyolc középiskolai kategóriában egyáltalán nem beszélhetünk zsidó felülreprezentációról, míg a négy középiskolai kategóriában kétszeres a felülreprezentáció. A férfiak fölénye a nyolc középiskolai csoportban itt is hatszoros, viszont a négy középiskolai csoportban csupán 1,3-szeres – ennek az a magyarázata, hogy elég nagy létszámú az izraelita közösség, ahol a férfiak és a nők – e vonatkozásban – egyenletesen iskolázottak.

Némileg más modellt jelez a felvidéki pénzverőhely, Körmöcbánya, ahol a lakosság harmadát kitevő magyarság igen iskolázott: a férfiak 18%-a érettségizett, s 36%-a legalább négy középiskolát végzett. A lakosság 6%-át kitevő izraelita felekezetűek a 8 középiskolai kategóriában 0,7-es 0,8-es szorzóval alulreprezentáltak a magyarokhoz képest, de a négy középiskolát végzett kategóriában mind a férfiak, mind a nők behozzák ezt a hátrányt. A férfiak fölénye 8-szoros, illetve 12-szeres.

Ezek a települések természetesen nem reprezentálják a magyar városokat, de zsidók aránya ill. a települések anyanyelvi összetétele erősen eltérő. A legfontosabb közös sajátossága e települések iskolázottságának, hogy a zsidókat jellemző iskolázottsági felülreprezentáció a nők vonatkozásában a négy középiskolai végzettségnél – gyakorlatilag tehát a polgári iskolai végzettségnél igaz.

A népszámlálási adatbankok még egy módon sietnek segítségünkre. Ha nem is könnyedén, de nem lehetetlen becslést tennünk – későbbi népszámlálások alapján – a polgáris végzettség arányára.

Az 1990-es népszámlálás – az első olyan népszámlálás, amely elektronikus formában is hozzáférhető – lehetőséget biztosít arra, hogy a nemek iskolázottságát a minket érdek-

lő korcsoportban összevethessük. (Leválogattuk tehát az 1926 és 1930 között született népességet.) (Az 1990-es népszámlálás CD változata, KSH, Budapest. 1992)

A népszámlálás használhatóságát ugyanakkor korlátozza, hogy az akkoriban szerzett négy középiskolai végzettséget egyszerűen összevonták a később – túlkorosan, estin vagy levelezőn – megszerzett általános iskolai végzettséggel. Ezt tehát más módon ki kell szűrnünk. (Utaltunk arra, hogy iskolasoros adatok rendelkezésre állnak.)

Természetesen a mortalitás egyenlőtlenül érinti az egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozókat, – ez minden utólagos adatfelvétel hátránya, de ez éppen a férfiak és nők arányát nem érinti érdemben. A holokauszt, az 1944 és 1957 közötti emigrációs hullámok és a németek kitelepítése is érinti a számok megbízhatóságát.

Végső soron tehát az 1990-es korcsoportos visszatekintő adatokat csak két célra érdemes felhasználnunk: egyrészt a férfiak és nők arányainak jelzésére, másrészt a nem négy – hanem annál több vagy kevesebb – polgári iskolai osztályt végzettek arányának megvizsgálására.

Polgári iskolai végzettséget 1,61-szor nagyobb arányban szereztek a lányok, mint a fiúk, s ez az ekkorra Budapesten élőknél még magasabb: 1,74-szeres.

A polgári iskolavégzéssel kapcsolatos „deviancia", azaz a „normálisnak" tekinthető négy osztályos végzettséghez képesti eltérés lényegesen kevésbé jellemzi a lányokat, mint a fiúkat, a négynél kevesebb polgárit végzett fiúk a négy polgáris végzettségűek 12 százalékát, a lányok viszont csak 10,5 százalékát jelentették. (E számok, minthogy népszámláláson – teljes körű adatfelvételen – alapulnak, nem lehetnek a véletlen művei, az 1,5 százalékos különbség valódi eltérést jelez.) A másik irányba – öt, illetve hat polgári végzése – csak leheletnyivel (1,76 helyett 1,70) kevésbé térnek el a lányok a normától, mint a fiúk. Ez azt jelenti, hogy a lányok – s e tény az iskolasoros adatokból szerzett képünkkel egybevág – inkább járnak polgáriba, mint a fiúk, s azt is, hogy a lányok közül aki elkezdte a polgárit, az sokkal inkább be is fejezte azt, kevésbé morzsolódott le.

A nyolc középiskolai végzettség szempontjából a férfiak és nők aránya országosan 0,505, Budapesten 0,582. Ez a szám természetesen már magába foglalja azokat, akik 1945 után estin/levelezőn végeztek. Ennek ellenére e nemzedékben kétszeres a férfiak fölénye. Az 1930-as korcsoportos vizsgálat 0,35-os, az 1941-es 0,51-os mutatója egyfelől jelzi, hogy a középiskola-végzés valószínűségét tekintve éppen ekkor javul a nők esélye a férfiak esélyének harmadáról annak a felére, másfelől a visszatekintést korlátozó tényezők ellenére a kortárs megfigyelés legfőbb – 0,5-es – valószínűségi száma egybevág az ötven esztendő és annyi történelmi vihar után megmaradtak megfigyeléséből számított aránnyal.

A középiskola tömegesedése 1945 után

A középiskolába járók köre 1945 után rendkívüli módon kiszélesedik, ez talán közhely. A népszámlálási statisztikában új, jellegénél fogva az éves iskolastatisztikánál megbízhatóbb kategória tűnik fel: az eltartotti kategória. Az 1960-as népszámlálásból látható, hogy a származás szerinti kategorizálás ellenére az ötvenes évek végén (!) a szellemiek a középiskolában korcsoportos lakossági számarányukhoz képest 2,61-szorosan, a felsőoktatásban pedig 3,13-szorosan felülreprezentáltak.

Az 1970-es és 1980-as népszámlálás is publikál adatokat az általános iskolába, a középiskolába, a szakmunkásképzőbe s a felsőoktatásba járó eltartottak szüleinek társadalmi összetételéről, melyből rövid számolással megállapítható, hogy 1960-ban, 1970-ben és 1980-ban a legjobb középiskolába lépési esélyekkel a tercier szektorban dolgozó szellemiek lánygyermekei rendelkeznek, a második és harmadik helyek eloszlásának változása viszont hosszabb elemzést érdemel. A felsőoktatásba kerüléshez mindhárom időpontban a tercier szférában alkalmazott szellemi dolgozók gyermekeinek helyzete volt a legbiztatóbb, ezen belül 1960-ban a fiúk esélye a lányokénak másfélszerese, 1970-ben

1,14-szorosa, 1980-ban viszont már csak 1,02-szorosa. Azaz a felsőoktatásba lépés szempontjából ekkorra a lányok – a társadalmi csoporton belül – behozták hátrányukat.

Kíséreljük meg megvizsgálni, hogy a szülők, illetve a gyerekek nemzedékében miként alakul a középiskolai végzettség. E nemzedéki vizsgálat természetesen érzéketlen arra, hogy a különböző iskolai végzettségűeknek eltérő gyerekszáma van, de egy-egy nemzedék helyzetét jól kifejezi.

	A: érettségizettek a 20–24 éves férfiak körében	B: érettségizettek a 50–54 éves férfiak körében	C: Az alsó középiskolát vagy nyolc általánost végzettek az 50–54 éves férfiak körében	D: érettségizettek a 20–24 éves nők körében	A/B értelemben vett mobilitás „kör bővülése"	A/C értelemben vett egylépcsős mobilitás	A/C fiúk/lányok
1920	8,5	5,4	9,9	2,3	1,6	0,9	3,7
1930	6,8	7,8	13,3	2,4	0,9	0,5	2,8
1941	9,5	9,0	15,1	4,9	1,4	0,6	1,9
1949	10,0	8,8	16,0	5,9	1,1	0,6	1,7
1960	16,8	8,0	17,7	16,5	2,1	1,0	1,0
1970	27,1	16,4	37,6	37,4	1,7	0,7	0,7
1980	29,8	22,5	57,4	42,7	1,3	0,5	0,7
1990	32,7	26,0	83,9	48,0	1,3	0,4	1,1

3. táblázat. A középiskolai végzettség alakulása a szülők, illetve gyermekeik nemzedékében 1920-tól 1990-ig (Forrás: 1980. évi Népszámlálás, 36. kötet, 1990. 3. köt. 70.)

A középiskola tömegesedésének üteméről a 20–24 éves korcsoportban középiskolát végzettek aránya jól tudósít. (Ez az adat sokkal használhatóbb, mint az, hogy a 14–18 évesek között mennyi a középiskolai tanuló, hiszen a 20–24 évesek adata „feldolgozza" az évveszteseket, illetve az iskolából való kimaradás társadalmi következményeit is. A demográfiai ingadozás is kevésbé zavaró, hiszen öt év átlaga már valamennyit „simít" a háborút közvetlenül követő, illetve a Ratkó Annának köszönhető csúcsokon. Az adat értelemszerűen a vizsgált időpontot fél évtizeddel megelőző iskolai állapottal áll összefüggésben, nyilván érdemes lenne a vonatkozó évek érettségi statisztikáit és a népszámlálási statisztikát összevetni.)

Kiderül, hogy a férfinépességben az ötvenes és a hatvanas években meredeken nőtt az arány, a hetvenes évek végén azonban már alig érettségiztek többen, mint a hatvanas évek végén.

Ugyanakkor a lányok az ötvenes évekbeli fejlődés eredményeképpen utolérik az eredetileg jóval iskolázottabb fiúkat, a hatvanas években többségbe kerülnek, s előnyüket még a hetvenes években is növelik.

A társadalom hagyományos felfogása szerint a férfiak keresik a pénzt, élnek közéletet, töltenek be magasabb pozíciót, iskolázottabbak – röviden: ők determinálják a család társadalmi státusát. Az, hogy a középiskolákban – és a középiskolát végzettek között – többségbe kerülnek a lányok, egyértelműen annak a jele, hogy a középiskolai végzettséget a társadalom immár kevesebbre becsüli, mint a fiúk által megszerezhető „jó szakmákat." Amiképp az egyes szakmák elnőiesedése együtt jár azzal, hogy az adott szakma presztízse csökken, úgy a középiskolák elnőiesedése is együtt jár a középiskola presztízscsökkenésével, „színvonaltalanságával".

A másik érdekes összefüggés akkor mutatkozik, amikor megvizsgáljuk, hogy az egymást követő nemzedékekben mennyivel van nagyobb esélye a fiúknak középiskolai végzettség megszerzésére, mint apjuknak.

A következő viszonyszám az egyes időszakokat aszerint minősíti, hogy az egylépcsős intergenerációs iskolai mobilitásnak mekkora a valószínűsége. (E szám akkor lenne „1", ha minden legalább nyolc általánost – illetve korábbi alsó-középiskolát – elvégzett 50–54 éves férfira jutna egy legalább érettségizett 20–24 éves fiú, illetve lány. A táblázatból látható, hogy itt is az ötvenes évek érettségizőivel történik nagy ugrás: míg a korábbi nemzedéknél csak 62 százalék, addig ennél a nemzedéknél már 95 százalék középiskoláztatik.

A Horthy-korszakban polgárit-alsóközépiskolát (vagy annál magasabb iskolát) végzett férfiak tehát szinte kivétel nélkül érettségihez juttathatták fiaikat-lányaikat.

Tovább bonyolítja a képet, ha bekalkuláljuk a szakközépiskola-gimnázium kettősséget. Ezt egy másik számsor segítségével az 1980-as népszámlálás egyik kéziratos anyaga nyomán rekonstruáljuk. (A munkaanyag létezésére *Nagy Orbán* hívta fel figyelmünket a KSH-ban, köszönet érte.) Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy a 18–19 éves korcsoportban – a három népszámlálási időpontban – hányan végeztek általános gimnáziumban, s hányan a kornak (tehát az ötvenes, hatvanas, hetvenes évek végének) megfelelő egyéb – szakképző – középiskolákban. (Azért nem a 20–24 éveseket vizsgáljuk, mert köztük már vannak főiskolát-egyetemet végzettek, a középfok szerepét tehát nem lehetne elkülönítve vizsgálni.)

	abszolút számban				korcsoport %-ában				változás 1980/1960	
	A	B	C	D	E	F	G	H	C/A*100	G/E*100
	1960	1970	1980	1990	1960	1970	1980	1990		
mindkét nem										
gimnázium	27 367	50 414	43 247	105 000	9,39	14,50	15,97	18,0	1,58	1,70
szakközépiskola	13 706	30 898	39 436	131 000	4,70	8,88	14,56	22,5	2,88	3,10
gimn. aránya	67	62	52	44					0,79	
összesen	41 073	81 312	82 683	236 000	14,09	23,38	30,53	40,5	2,01	2,17
férfiak										
gimnázium	12 709	16 837	15 312	37000	8,71	9,52	11,04	12,0	1,20	1,27
szakközépiskola	6916	16 896	19 244	63000	4,74	9,55	13,87	21,0	2,78	2,93
gimn. aránya	65	50	44	37					0,68	
összesen	19 625	33 733	34 556	100 000	13,45	19,06	24,91	33,0	1,76	1,85
nők										
gimnázium	14658	33 577	27 935	68000	10,07	19,65	21,15	24,0	1,91	2,10
szakközépiskola	6790	14 002	20 192	68000	4,66	8,20	15,29	24,0	2,97	3,28
gimn. aránya	68	71	58	50					0,85	
összesen	21 448	47 579	48 127	136 000	14,73	27,85	36,44	48,0	2,24	2,47
lányok aránya										
gimnázium	54	67	65	65					0,76	
szakközépiskola	50	45	51	52					0,97	
összesen	52	59	58	58					0,87	

4. táblázat. Középiskolai végzettséget szerzett 18–19 évesek a négy népszámlálási időpont idején; az 1990-es adatban a szakközépiskola-gimnázium arány becslésen alapul

A fiúk, miközben a középfokot végzettek között 48-ról 41 százalékra csökkentették arányukat, átáramlottak a szakközépiskolába – hiszen míg a gimnáziumban 46-ról 33-ra csökkent, addig a szakképzésben 50-ről 54 százalékra nőtt az arányuk. A következő évtizedben a lányok aránynövekedése megtorpant, s igen kis mértékben megindult a lányok aránynövekedése a szakközépiskolában s a fiúké a gimnáziumban.

A középfokot végzett fiúknál a gimnáziumi végzettségűek aránya folyamatosan csökkent (64–50–44 százalék). A lányok között eleve magasabb volt az általános gimnazisták aránya, ez az első évtizedben még növekedett is, s csak azután indult hanyatlásnak (68–70–65 százalék).

Mint említettük, az 1990-es népszámlálás e vonatkozásban nem igazán használható, ezért az olvasókkal megosztjuk az 1986-os iskolastatisztikai adatot is.

	fiú	lány	összesen	lányok aránya
gimnázium	36 602,00	68 592,00	105 194,00	65,21
szakközépiskola	63 341,00	68 446,00	131 787,00	51,94
összesen	99 943,00	137 038,00	236 981,00	57,83
gimnázium aránya	36,62	50,05	44,39	–

5. táblázat. Középiskolát végzettek 1986-ban

A rendszerváltás előtti időszakban tehát a gimnazisták kétharmada lány s a középiskolás lányok fele gimnazista. A gimnáziumi képzés immár a középfokú képzésnek kevesebb, mint fele. Az általános iskolát eredményesen befejezett fiúk 26 százaléka tanult tovább szakközépben és 13,8 százaléka gimnáziumban. A lányoknál ez a két szám 28, illetve 27,7 százalék. (*MSÉ*, 1986)

Mindehhez még hozzá kell értenünk azt is, hogy a szakközépiskola alsó rétege érintkezik az érettségit nem adó szakmunkásképzés világával.

	szakmunkás férfi	szakmunkás nő	érettségizett férfi	érettségizett nő
1970	40,8	12,6	27,1	37,4
1980	44,2	19,1	29,8	42,7
1990	39,0	25,0	32,7	48,0

6. táblázat. Szakmunkás és érettségizett férfiak és nők aránya a 20–24 éves korcsoportban

A tömegesedés tehát nem egyszerűen a középfokú végzettség szélesedését jelenti, hanem azt, hogy:

– az érettségi úgy tömegesedik, hogy ez elsősorban a „nem klasszikus" középiskola tömegesedését jelenti, sokkal kevésbé a „klasszikus" gimnáziumét;

– a gimnáziumi végzettség tömegesedése mögött szinte kizárólag a lányok gimnáziumi végzettségének növekedése állt.

A „tömegesedést" természetesen a levelező és esti képzés jelensége is érinti. Az esti és levelező tagozatra járók száma 1945 és 1980 között ciklikus mozgást mutat. Az elsőbe beiratkozottak száma az 1946-os 6 ezerről az 1954-es 40 ezerig emelkedik, majd 1956-ra hatezerre esik, hogy 1963-ra 74 ezerig emelkedjen, majd 1968-ig 35 ezerre csökkenjen. Az utolsó csúcspont az 1974-es 64 ezer, s 1980-ban már csak 40 ezren iratkoznak be. (*Sáska*, 1992).

A nem- és iskolatípus-béli összetétel értelmezéséhez két időpontot ragadtunk ki. A teljes középiskolai képzésnek az 1960-as években 41, a hetvenes évek közepén 45 százalékát érinti a túlkorosak képzése (mindkét időpontban még benn van az iskolában a ciklus csúcspontját jelentő tanulói csoport). A nem nappali gimnáziumi képzési formában jelentősebb a fiúk-férfiak aránya, mint a nappaliban. Ez is ráerősít eddigi gondolatmenetünkre: a fiúk – akiknek elvileg hagyományosan dominálniuk kellene a képzést – a nem klasszikus gimnáziumban és a nem teljes értékű képzési formában vesznek részt nagyobb arányban.

Az iskolai végzettség és a társadalmi munkamegosztásban betöltött hely szoros koherenciája megbomlott: a Horthy-korban még devianciaként élték meg az érettségizettek, ha fizikai munkát kellett végezniük. 1930-ban az érettségizett férfiak közül 125 ezren voltak alkalmazott értelmiségiek, 38 ezren iparosok vagy kereskedők, 14 ezren önálló értelmiségiek – alig 11 ezren tartoztak a „segédszemélyzethez". Elhanyagolható tehát a fizikai munkát végző érettségizettek száma s aránya. A lányok pedig iskolázottan még inkább úrinőnek számítottak.

fiú	lány	összesen	fiúk aránya %	
1966 összesen				
gimnázium	75 620,00	131 343,00	206 963,00	36,5
szakközépiskola	121 200,00	79 322,00	200 522,00	60,4
összesen	196 820,00	210 665,00	407 485,00	48,3
gimnázium aránya	38,42	62,34	50,79	
1966 nappali				
gimnázium	49 520,00	97 380,00	146 900,00	33,7
szakközépiskola	50 959,00	38 730,00	89 689,00	56,8
összesen	100 479,00	136 110,00	236 589,00	42,5
gimnázium aránya	49,30	71,60	62,10	
1966 nem nappali				
gimnázium	26 100,00	33 963,00	60 063,00	43,5
szakközépiskola	70 241,00	40 592,00	110 833,00	63,4
összesen	96 341,00	74 555,00	170 896,00	56,4
gimnázium aránya	27,10	45,60	35,20	
1976 összesen				
fimnázium	55 820,00	102 026,00	157 846,00	35,4
szakközépiskola	118 622,00	106 025,00	224 647,00	52,8
összesen	174 442,00	208 051,00	382 493,00	45,6
gimnázium aránya	32,00	49,00	41,30	
1976 nappali				
gimnázium	34 751,00	64 905,00	99656,00	34,9
szakközépiskola	51 951,00	55 710,00	107 661,00	48,3
összesen	86 702,00	120 615,00	207 317,00	41,8
gimnázium aránya	40,10	53,80	48,10	
1976 nem nappali				
gimnázium	21 069,00	37 121,00	58 190,00	36,2
szakközépiskola	66 671,00	50 315,00	116 986,00	57,0
összesen	87 740,00	87 436,00	175 176,00	50,1
gimnázium aránya	24,00	42,50	33,20	–

7. táblázat. Középiskolába járók, tagozat és nemek szerint (MSÉ, 1966, 1976)

1980-ban viszont– ahogy az alábbiakban részletezni fogjuk – az érettségizettek igen nagy része tartozik a fizikai foglalkozásúak közé. Azt hihetnénk, hogy ennek a szakközépiskola aránynövekedése az oka. Ez azonban nem így van. A 477 ezer, gimnáziumban érettségizett (s egyetemre-főiskolára azután később nem járt) keresőből 150 ezren fizikai foglalkozásúak. Azaz még a hetven százalékot sem éri el a gimnáziumi érettségizettek között a szellemi pályán lévők aránya. A szakközépiskolák egy részét végzettek immár nagyobb eséllyel lesznek szellemi dolgozók, mint a gimnáziumot végzettek: a közgazdasági érettségiseknek ugyanis 90,5 százaléka, az egészségügyisek 92,4, a kereskedelmisek 76,6 százalék lesz szellemi foglalkozású.

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a hetvenes évek vége felé érettségizett generációból azok, akik a középiskolában befejezték tanulmányaikat, mennyivel gyengébb társadalmi pozíciót töltenek be, mint a harminc évvel idősebb nemzedék. (Tehát az 1980-ban 20–24, illetve 50–54 éves nemzedéket hasonlítja össze a *8. táblázat.*)

A dolgozó – tehát nem tanuló, s nem is szüleik által eltartott – érettségizett fiatal férfiaknak és apáik nemzedékének egyaránt harmada végzett gimnáziumot, kétharmada szakközépiskolát. (Az adat azért tér el jelentősen a 18–19 évesek korábban látott adataitól, mert a gimnazistákat valamennyi nemzedékben nagyobb arányban vették fel a felsőfokra, így ők természetesen ebből a kimutatásból már „eltűntek" – ezzel egy kicsit később foglalkozunk.)

nem	munkajelleg	végzettség	20–24 éves	A	50–54 éves	A	B
férfi	fizikai	gimnázium	20 780	25,08	3 980	10,43	5,22
férfi	fizikai	szakközép	36 179	43,66	3 099	8,12	11,67
férfi	szellemi	gimnázium	8 304	10,02	9 286	24,34	0,89
férfi	szellemi	szakközép	17 597	21,24	21 793	57,11	0,81
férfi	fizikai+szellemi	gimnázium	29 084	35,10	13 266	34,77	2,19
férfi	fizikai+szellemi	szakközép	53 776	64,90	24 892	65,23	2,16
férfi	fizikai	gimnázium+szakközép	56 959	68,74	7 079	18,55	8,05
férfi	szellemi	gimnázium+szakközép	25 901	31,26	31 079	81,45	0,83
aktív férfiak összesen	fizikai+szellemi	gimnázium+szakközép	82 860	100,00	38 158	100,00	2,17
férfiak	fizikai+szellemi+nem aktív	gimnázium	49 571	–	15 363	–	3,23
férfiak	fizikai+szellemi+nem aktív	szakközép	61 244	–	29 242	–	2,09
férfiak	fizikai+szellemi+nem aktív	gimnázium+szakközép	110 815	133,74	44 605	116,90	2,48
nők	fizikai	gimnázium	11 364	12,28	1 186	7,06	9,58
nők	fizikai	szakközép	7 652	8,27	499	2,97	15,33
nők	szellemi	gimnázium	37 108	40,11	8 999	53,60	4,12
nők	szellemi	szakközép	36 397	39,34	6 106	36,37	5,96
nők	fizikai+szellemi	gimnázium	48 472	52,39	10 185	60,66	4,76
nők	fizikai+szellemi	szakközép	44 049	47,61	6 605	39,34	6,67
nők	fizikai	gimnázium+szakközép	19 016	20,55	1 685	10,04	11,29
nők	szellemi	gimnázium+szakközép	73 505	79,45	15 105	89,96	4,87
aktív nők	fizikai+szellemi	gimnázium+szakközép	92 521	100,00	16 790	100,00	5,51
nők	fizikai+szellemi+nem aktív	gimnázium	84 036	–	12 340	–	6,81
nők	fizikai+szellemi+nem aktív	szakközép	62 522	–	19 920	–	3,14
nők	fizikai+szellemi+nem aktív	gimnázium+szakközép	146 558	158,41	32 260	192,14	4,54

8. táblázat. Az aktív férfiak és nők a két korcsoportban a végzettség jellege szerint (A – A nemhez tartozó középiskolázott aktívak %-ában, B – A 20-24 évesek létszámfölénye a csoportban)

Viszont: a fiatalok kétharmada, az apák nemzedékének alig egyötöde fizikai foglalkozású. A fiataloknak negyede tartozott ahhoz a csoporthoz, amely gimnáziumi végzettsége ellenére fizikai munkát végzett – az apák nemzedékének viszont már csak egytizede.

Ugyanakkor a szakközépiskolát és a gimnáziumot végzett lányok egyaránt nagy arányban helyezkednek el az alacsonyabb szellemi státusokban – bár a fizikai dolgozók aránya még náluk is kétszer akkora, mint az iskolázott anyák nemzedékében.

Minél később járt középiskolába valaki, annál nagyobb az esélye arra, hogy érettségi után fizikai munkakörben helyezkedjen el. S természetesen ahogy a szellemi pozíciók aránya szélesedik a társadalomban, egyre „elfogadhatatlanabbá" válik, hogy valakinek csak fizikai munkahely jusson. Miközben a szellemi foglalkozású aktív férfiak 15 százalékának – ez mintegy 84 ezer fő – nem volt érettségije, addig húszezer, gimnáziumot és 36 ezer, szakközépiskolát végzett fiatalember dolgozott fizikai munkakörben (1980. évi Népszámlálás).

Az utolsó oszlop a két korcsoport „életérzéséről", „társadalmi jelenlétéről" tájékoztat. A férfiaknál a három öt fölötti szám jelzi, mely társadalmi csoportokban jelent eltolódást a fiatalok munkerőpiacra kerülése: a szakközépiskolai végzettségű fizikaiak, illetve a gimnáziumi végzettségű fizikaiak körében mondható el elsősorban ez. A lányoknál az egész nagyságrendben jóval nagyobb a változás, de ezen belül magasabb érték itt is a gimnáziumi, illetve szakközépiskolai végzettségű fizikai állományú csoportnál látható.

A gimnáziumi érettségi becsülete, rangja és „minősége" tehát nemcsak azért csökken, mert az ötvenes-hatvanas években sokan kerülhetnek vezető beosztásba érettségi nélkül (a régi értelmiség sérelmére), és nemcsak azért, mert alacsonyabb szintű (estis-levelezős) érettségikkel pótlólag is meg lehetett szerezni a legitimációt, hanem azért is, mert még 1980-ban is lehetettek szellemi szerepkörben „ott maradt" érettségizetlenek.

A középfok tömegesedésének sajátos eleme a felsőfokhoz való viszony. Hiszen: a Horthy-kori középiskola végzettjeinek többsége (iskolatípustól függően 70–83 százaléka) tovább tudott haladni a felsőoktatásban. (Az 1938 tavaszán érettségizett 1432 gimnazista közül 1183-an, 3190 reálgimnazistából 2422-en, a 678 reáliskolásból 475, tehát – a leányközépiskolásokkal együtt – a középiskolában érettségizettek 71 százaléka tanult tovább.) (*MSÉ*, 1938). Az 1945 utáni fejlődés viszont a nappalin érettségizetteknek csak a töredékét engedte be a felsőfokú intézménybe. Az érettségi nemcsak jogilag, de a társadalmi tapasztalat szintjén sem vezetett logikailag a felsőfokhoz: az iskolastatisztika szerint 1960-ban a nappalis érettségizettek 30, 1975-ben 37 százalékát tették ki a nappalis elsős hallgatók.

Ugyanakkor – tényleges társadalmi hatásmechanizmusokat vizsgálva – sokkal jobb adathoz jutunk, ha korcsoportonként összevetjük a felsőfokú végzettségűeket a be nem fejezett felsőfokú végzettségűekkel, illetve az érettségizettekkel.

Az 1960 előtti években született iskolázott generációnál, nemtől immár függetlenül a középiskolázottak alig több, mint negyede haladt tovább a felsőoktatási rendszerben. Ezzel szemben az 1930 előtti években született generációnál az érettségizett férfiak kétötöde továbbtanult. A nőknek viszont hasonlóképpen egynegyede továbbtanuló ebben az idősebb nemzedékben is. Egyértelműen látszik, hogy az érettséginek milyen óriási jelentősége lehet a házassági piacon. Az 50–54 éves nőknek ugyanis a teljes népességben 67 százaléka aktív, az érettségizettek körében ez alig 52 százalék (1980. évi Népszámlálás, 22. kötet). A közhiedelemmel ellentétben tehát az érettségizett nők e generációban nagyobb arányban „főállású feleségek", mint a magyar nők átlaga. (Természetesen az 50–54 évesek adata mindkét nemnél tartalmazza az estin és levelezőn felsőfokot végzetteket is, de a viszonyítási alap, a középiskola is tartalmazta az ilyen módon szerzett érettségiket...)

Ha a másik irányból nézzük, ez azt jelenti, hogy a húszas évek második felében született férfiak valamikor 1945 után érettségit szerezve kétötöd részben felsőfokot is végeztek, középiskolát elvégzett fiaik közül azonban csak minden negyedik jutott – legalábbis fiatalon – a felsőoktatásba. Ez azt jelenti, hogy a szülők nemzedéke szemében a hetvenes évekbeli középiskola kétféle értelemben is gyengébben teljesített, mint a korábbi: kevésbé készített elő a felsőoktatásra, viszont a munkaerőpiacra „dobott" fiatal férfiakat kevésbé tette alkalmassá arra, hogy a fizikai munkát „megússzák".

A nők középfokú oktatásának társadalomtörténeti értelme csak a középfokú oktatás általános tömegesedésének általános kontextusában értelmezhető.

Irodalom

Az 1941. évi népszámlálás. (1978) 3. kötet. Budapest.
Az 1980 évi népszámlálás – a középfokú végzettségűek anyagai. Munkaanyag, KSH, é.n. Az 1990-es népszámlálás. CD.
Karády Viktor: Nők a modern iskolázás korai fázisában. In: Karády Viktor (1997): *A felekezeti viszonyok és iskolázási egyenlőtlenségek Magyarországon.* Replika Kör, Budapest.
MSÉ: *Magyar Statisztikai Évkönyv.* 1986, 1966, 1976, 1938.
MSK: *Magyar Statisztikai Közlemények.* 64. kötet
Németh András (1990): *A magyar tanítóképzés története.* Zsámbék.
Sáska Géza (1992): *Ciklikusság és centralizáció.* Budapest.